

Արծրուն Աւագեան, Կոստան Զարեան. *Կեանքը եւ Գործը*, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1998, 294 էջ:

Արդի հայ գրականութեան կարկառուն դէմքերու շարքին, հաւանաբար քիչեր հետազօտական արնքան սահմանափակ ուշադրութեան արժանացած ըլլան, որքան Կոստան Զարեանը. Հակառակ «դասական»ի պիտակին եւ իր հասցէին շուրջուած գովեստներուն, մեր դարու քաղաքական, մշակութային ու իմացական ամէնատարբեր երեւոյթներու բովէն անցած գրագէտը մինչեւ օրս Հայաստանի թէ՛ Սփիւռքի մէջ արժանացած չէր առանձին հատորի մը անգամ, մինչ կարելոր ու անկարելոր անուններ նորնիսկ իրենց ողջուցը մէկէ աւելի ուսումնասիրութիւններու առարկայ դարձած էին. Ինչու՞ այս պատկերը: Պէտք է նկատի ունենալ, ի միջի այլոց, Սփիւռքի անփութութիւնը՝ իր գրական գործին ըստ արժանուոյն տէր կանգնելու ու պատշաճ մեկնաբանութեան ուղիներ բանալու, եւ Հայաստանի անկարողութիւնը՝ տեսարանական միօրինակ կաղապարներէ եւ գաղափարախօսական արգելքներէ անդին անցնելու: Գիրքերու մէջ երեւցած մենագրական բաժինները կամ մամուլի մէջ լոյս տեսած աշխատութիւնները, չնչին բացառութիւններով, հեռու եղած են պահանջուած մակարդակէն: Ընդհանրապէս, կրկնած են կենսա-մատենագիտական նոյն տուեանները եւ գոհացած՝ տպաւորապաշտ բնութագրումներով:

Անդրանիկ Մառուկեանի պատկերաւոր բնորոշումով, Սփիւռքի կշիռքը հազիւ բաւած է Զարեհ Որբունին պարփակելու. Օշականի կամ Զարեանի ծանրութիւնը պիտի կտորէին այդ կշիռքը: Իր կարգին հայրենի գրականագէտ Արծրուն Աւագեան, որ վերջերս հեղինակած է Զարեանին նուիրուած առաջին մենագրութիւնը՝ *Կոստան Զարեան. Կեանքը եւ գործը*, կը նշէ. «Զարեանն իր բարդ բնաւորութեամբ, աշխարհաքաղաքացու իր ուրոյն հայեացքներով ու յարափոփոխ նուիրումներով քիչ ցանկալի մարդ էր թէ՛ իւրախիների եւ թէ՛ օտարների համար, իսկ կուսակցական-գաղափարախօսական տեսակէտից՝ ուղղակի մեծ հոգս», ուստի «թերեւս պարզ լինի, թէ ինչու տասնամեակներ շարունակ լռութեան է մատնուել նրա անունը: Իսկ եթէ խօսել էլ են, ապա՝ շատ լաճախ քննադատաբար ու միտումնալից, երբեմն էլ՝ ծալրալեզ գնահատումներով» (էջ 7): Յայտնի է, որ լռութեան դաւադրութիւնը լաւագոյն ձեւն է անտարբերութեան շղարշին տակ քողարկելու այլեւայլ շահեր վտանգող երեւոյթներ կամ անցանկալի իրողութիւններ:

Աւագեան վերջին տարիներուն շարք մը յօդուածներ լոյս ընծայած էր հայրենի պարբերականներու մէջ (*Բանբեր Երեւանի Համալսարանի, Գարուն, Նոր Դար*): Այս հատորը կը փորձէ ամբողջական ներկայացում մը, որուն մաս կը կազմեն նախաբան մը, չորս գլուխներ, չհամա-

րակալուած բաժին մը եւ վերջարան մը: Անոր կցուած է օգտագործուած մատենագիտութեան (գիրքեր, թերթեր եւ արխիւներ) ցանկ մը:

«Երկու խօսք»-ին մէջ, հեղինակը իրաւացիօրէն կը լիշէ, որ «Կոստան Զարեանի կեանքի ու գործի ուսումնասիրութիւնը կապուած է մի շարք բարդութիւնների հետ: Հայ գրականութեան մշակների թւում դժուար է մատնանշել մի երկրորդ անձնաւորութեան, որ այդպիսի աստանդական կեանքով ապրած լինի, այդքան շատ լեզուներով (Ֆրանսերէն, ռուսերէն, իտալերէն, անգլերէն, հայերէն, իսպաներէն) ստեղծագործած, այդքան իրարամերժ ու բազմաբնոյթ տեսակէտներ յայտնած եւ այդքան հին ու նոր գրական ուղղութիւններին փոփոխականօրէն յարած» (էջ 7): Այս կէտը պայմանաւորած է Զարեանի կեանքի ուսումնասիրութիւնը, քանի որ կը պահանջէ իրագեղ ըլլալ մամուլի անթիւ հաւաքածոներու մէջ ցըրուած գործերու եւ տեղեկութիւններու, արխիւային մատչելի փաստաթուղթերու, բազմալեզու աղբիւրներու, եւլն.: Ու հոս սկսած է կենսագրական «առասպելը», զոր հեղինակը աշխատած է լուսարանել՝ առաջին գլուխը նուիրելով Զարեանի գիտական կենսագրութեան համառօտ շարադրանքի փորձին (էջ 15-52):

«Կոստան Զարեանի կեանքը (Եռակի վտարանդին)» խորագրին տակ, Աւագեան կատարած է որոշ ճշգրտումներ, որոնք իր աշխատանքը մասամբ կը դարձնեն այն գործը, «որը կարող էր հերթական հանգրուան լինել՝ նրա ստեղծագործութիւնների աւելի լիարժէք ուսումնասիրման համար» (էջ 9)³: Այդ ճշգրտումներէն թուենք հետեւեալները.–

- ա) Զարեանի ծննդեան թուականը եւ ծնողքի անունները (էջ 16)
- բ) Զարեանի ազգականական կապը Շիրվանզադէի եւ Յովհաննէս Աբեյանի հետ (երկրորդ կարգի զարմիկներ) (էջ 18)
- գ) 1910ին Պրիւքսէյէն Պոլիս եւ ապա՝ Վենետիկ երթալը (էջ 24)
- դ) Հայերէնի իմացութիւնը փոքր հասակին՝ բանաւոր կերպով (էջ 25-26)
- ե) «Երեք երգեր» վիպերգի ընագրին հայերէն ըլլալը (էջ 31-32)
- զ) Հայաստան առաջին մեկնումի թուականը՝ 1924 (էջ 39-41)

Զարեանի կենսագրութեան փորձը նամակներէ մէջըրբումներով ու փաստերով ճոխացած է: Սակայն, «մասամբ» խօսքը կ'ակնարկէ այն իրողութեան, որ բազում մեծուփոքր (երբեմն՝ անըմբռնելի) անճշգրտութիւններ եւ թիւրիմացութիւններ նոր «առասպելներու դուռ կրնան բանալ: Այդ սրբագրելի կէտերէն ամէնէն կարեւորները լիշենք.–

ա) «Այստեղ [Սրբ. Ղազար], Զարեանի ուսուցիչներն էին Արսէն Ղազիկեանը (գրաբարի) եւ Նիկողայոս Ադոնցը (աշխարհաբարի)» (էջ 26): Թէեւ Զարեան Ադոնցին ծանօթացած է Սրբ. Ղազարի մէջ, սակայն իր իսկ վկայութեամբ, իր ուսուցիչները եղած են երկու Մխիթարեան հայրեր՝ Աթանաս Տիրոյեան (գրաբար) եւ Արսէն Ղազիկեան (աշխարհաբար)⁴:

բ) «1916ին Ջարեանը Ֆլորենցիայում է: (...) Գրողը բախում է Քրիստոսի փոխանորդի՝ Պապի դուռը: (...) Ջարեանը ոգևորուած ճառ է ասում Բենեդիկտ 12ի առջեւ (...)» (էջ 30): Ջարեան հանդիպած է Պապին 1915ին նախքան Ֆլորենցէ հաստատուելը, իսկ Պապը Բենեդիկտոս 15րդն էր, ոչ թէ 12րդը:

գ) *L'Eroica* ամսագիրը լոյս կը տեսնէր ո՛չ թէ Կատալինա (էջ 30), այլ՝ Լա Սպեցիա, իսկ «Լա Սպեցիայում Lancianoի հրատարակիչը» (անդ) ճիշդ չէ, քանի որ Lancianoի Carabba հրատարակիչի մասին է խօսքը:

դ) 1917ին Ջարեանի բանախօսութիւնը՝ ի նպաստ Հայաստանի անկախութեան, կարդացուած է ո՛չ թէ իտալերէն (էջ 32), այլ՝ ֆրանսերէն⁵:

ե) Ջարեանի ենթադրեալ սիրահարուածը հռչակաւոր դերասանուհի էլէոնորա Տուգէի հետ (էջ 33) Վենետիկի մէջ 1912ին «ազնուական» էլէոնորայի հետ իր սիրային կապի սխալ նոյնացումի արդիւնք է:

զ) «1920ի սկզբներին Ջարեանը վերադառնում է Ֆլորենցիա՝ Պոլսում հանդիպում ունենալով Ալեքսանդր] Շիրվանզադէի հետ» (էջ 34): Դէպի Կովկաս իր լրագրական առաքելութենէն դարձին, Ջարեան հանդիպած է իր ազգական Շիրվանզադէին Պոլսու մէջ Նոյեմբեր 1919ին, որմէ ետք վերադարձած է Ֆլորենցէ⁶:

է) Նախորդ նախադասութենէն ետք, Աւագեան կ'աւելցնէ. «Իտալիայում Ջարեանը լոյս է ընծայում իր տպաւորութիւններն այն ճամբորդութիւնից, որի թարգմանութիւնը պատրաստուած էր տպագրելու Պոլսի Սանճագճեան տպարանը՝ «Իտալականին յար եւ նման տպագրական ճաշակով մը» (*Ստան պարբերագիր*, Կ. Պոլիս, 1920, հ. 10, էջ 40): Սա նշանակում է, որ Ջարեանի տպաւորութիւնները լոյս են տեսել առանձին գրքով, քանի որ թերթերում կամ ամսագրերում հրատարակուած լինելու դէպքում չէր կարող «յար եւ նման տպագրական ճաշակի» մասին խօսք լինել: Ցաւօք, այդ մասին աւելին յայտնի չէ մեզ» (էջ 34):

Հոս սխալ ընթերցումէ բխած շփոթ մը կայ: Արդարեւ, Աւագեանի լրած *Ստան պարբերագիր* քին մէջ երեք յաջորդական թիւերով (*Մարտին եւ Մայիսին*, քանի որ Ապրիլին հանդէսը լոյս տեսած չէ) Ջարեան լոյս ընծայած է «Դէպի Արարատ» ուղեգրութիւնը, որ շարունակուած չէ: Առաջին բաժնի սկիզբը, խմբագրական ծանօթութիւն մը կը հաղորդէ, թէ «գրի առնուած այդ տպաւորութիւններուն մէջ Ջարեան կը ներկայանայ այն շեշտով զոր վերջին տարիներուն իւրացնելով գրած է ԵՐԵՎ ԵՐԳԵՐ՝ ԱՅԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ՎԻՇՏԸ ԵՐԿՐԻՆ ԵՒ ՎԻՇՏԸ ԵՐԿԻՆՔՆԵՐԻ քերթուածը: Ինչպէս ասկից առաջ ծանուցած էինք, այս գործին ձեռագիրները արդէն Սանճագճեան տպարան յանձնուած են եւ կը սպասենք որ հատորը հրատարակելէ իտալականին յար եւ նման տպագրական ճաշակով մը»:

Պարբերութեան ընթացքը ցոյց կու տայ, որ «այս գործին ձեռագիրները» խօսքը կ'ակնարկէ «Երեք երգեր»ու հայերէն բնագրին, քանի որ այլապէս իմաստ չունէր գուգահեռ ընել «Դէպի Արարատ»ի եւ վի-

պերզին միջեւ, որուն հայերէն բնագիրը ծանօթ չէր ընթերցողին: Ասկէ գատ, 1 Ապրիլ 1920ին Յակոբ Օշական կը գրէր Զարեանին. «Նիւթական հաշիւներ անշուշտ քեզ չեն առաջնորդեր ոչ ալ անապարոտ փառասիրութիւն մը քանի որ գործէդ արդէն առած ես լիաբուն գոհացում: Շամտանճեանը մարդը fait accompli առջեւ դնելու համար նորէն ուէջլամի ձեւով չիշատակեց գործը, յօդուածիդ գրութիւնը, ու այս անգամ տպարանին անունն ալ յայտարարուեցաւ: Կը յուսամ թէ պիտի ամչնայ վերջապէս»⁸: Ոստանի մէջ նախօրօք ծանուցուած գործը նոր լոյս տեսնելիք ուղեգրութիւնը չէր կրնար ըլլալ: Զարեան խտաբական մամուլին մէջ լոյս ընծայած է Կովկասեան թղթակցութիւններ, որոնք կապ չունին հայերէն հրատարակութեան հետ եւ ընդհանրապէս հատորի չեն վերածուած:

ը) Յաջորդ նախադասութիւնը կը պարունակէ ուրիշ անճշդութիւն մը.- «Մի կարճ ժամանակ խալիխում մնալուց լետոյ, լքելով իր բարեկեցիկ կենցաղը, Զարեանը 1920 թ. Սեպտեմբերին ընտանիքով տեղափոխուած է Կ. Պոլիս (տես Կ. Զարեան, «Ինչպի Արարատ», Ոստան, 1920, Ճ. 14): Աւագեան, կարդալով «2 Սեպտեմբեր», «4 Սեպտեմբեր», «5 Սեպտեմբեր» եւ առաջին նախադասութիւնը՝ «Ահաւասիկ Նորից Պոլսում...», կարծած է որ խօսքը Զարեանի ընտանեօք վերադարձի մասին է: Մինչդեռ, եթէ նշմարէր, որ ուղեգրութեան այդ մասը լոյս տեսած է Մայիս 1920ին, պիտի խուսափէր նման ակներեւ սխալէ. պարզ է, որ նշումը կը վերաբերի Սեպտեմբեր 1919ի Պոլիս ժամանումին: Իրականութեան մէջ, Զարեան խալիխան Պոլիս վերադարձած է Հոկտեմբեր 1920ի վերջերը:

թ) *La Tour de Babel* (եւ ոչ թէ *La Tour de Babelle*) հանդէսը լոյս տեսած է մէկ եւ ոչ թէ՛ երկու թիւ (էջ 44), ինչպէս կը գրէ Աւագեան հիմնուելով Թորոս Թորանեանի մէկ յօդուածին վրայ՝ առանց աղբիւրը նշելու⁹:

ժ) «1926ին Զարեանը Փարիզում հանդիպում է նաեւ Համաստեղի հետ» (էջ 44): Այդ թուականին Համաստեղ Փարիզ չէր. վերջինիս արտասահմանեան միակ շրջագալութիւնը տեղի ունեցած է 1928-1930 թուականներուն¹⁰:

ժա) Ակնարկելով 1926ին, Աւագեան կը գրէ. «Կահիրէում գտնուող Վ[ահան] Թէքէեանին գրած նամակում Զարեանը ցանկութիւն է յայտնում զնալ Կիպրոս՝ հայկական որբանոցում պաշտօնավարելու: Տնտեսականից գատ, կային եւ այլ պատճառներ՝ գրողի դատեր հիւանդութիւնը, որին անհրաժեշտ էր ծովափնեայ վայր, կնոջ (խօսքը Զարեանի երկրորդ կնոջ՝ ամերիկուհի Ֆրանսիսի մասին է) նկարչական ցուցահանդէսի կազմակերպումը ...» (էջ 44): Սակայն, այդ թուականին Զարեան դեռ կապ չէր հաստատած երկրորդ կնոջ հետ, ուստի «նկարչական ցուցահանդէս»ի պատճառարանութիւնը կը մնայ բոլորովին խնդրական:

ժբ) «1931-32ին Զարեանը ապրում է Վիեննայում եւ ապա Միլանում» (էջ 45): Ինչպէս ցոյց կու տան իր նամակները, այդ տարիներուն

ապրած է նախ Վենետիկ եւ ապա Միլան: Միւս կողմէ, *Բանկոսայր...* լոյս տեսած է 1931-33ին եւ ոչ թէ 1931-34ին (անդ):

ժգ) «1935-38ին Ջարեանը կորֆու կղզում է, որտեղ գրում է կոմիտասին նուիրուած իր բանաստեղծութիւնը: Բոստոնի Հայրենիքում սկսում է տպագրուել «Երկիրներ եւ աստուածներ» շարքը (1935-38թթ.): Մեկնում է Աթէնք «Երկիրներ եւ աստուածներ» շարքի երրորդ մասի՝ Յունաստանին նուիրուելիք տպաւորութիւնները թարմացնելու համար: Ջարեանը այստեղ հիւանդանում է, որը անդրադառնում է նրա տեսողութեան վրայ: Յունաստանում գտնուելու ընթացքում Ջարեանը բարեկամանում է Լորենս Դարրէլի հետ, որին համարում էր իր գրական ուսուցիչներից մէկը եւ որի *Ջարեանապատում* գրքի շորս հերոսներից մէկը ինքն է ...» (էջ 46):

Այստեղ կարգ մը ճշդելի կէտեր կան: Առաջին հերթին, Ջարեան Գորֆու ապրած է 1935-37ին. ապա, շարքը կոչուած է «Երկիրներ եւ աստուածներ»: Ասկէ գատ, թէեւ գրագէտը Համաստեղին գրած է, թէ՛ «մի օր պիտի ստիպւած լինեմ գնալու [Աթէնք], թարմացնելու համար տպաւորութիւններս Երկիրների՝ երրորդ մասի համար, որ Յունաստանին է նւիրուած, բայց առանց ոչ ոքի տեսնելու, ինչպէս այդ առի Ամերիկայում»¹¹ (14 Նոյեմբեր 1935), այդ մտադրութեան մասին այլ տեղեկութիւն չունինք: Գալով Լ. Տրոէլի հետ բարեկամութեան, անկարելի է մտածել, որ հալ գրողը 25ամեայ անգլիացի դեռ անյայտ գրագէտը «իր գրական ուսուցիչներից մէկը» համարէր, քանի որ ինք արդէն 50ի սահմանները անցած էր: Հակառակը ակելի ճիշդ է, անկասկած, ինչպէս կարելի է կարդալ «Պրոսպերոսի խուցը» գործին ընդմէջէն: Միւս կողմէ, լիակատար թիւրիմացութիւն է «Ջարեանապատում» գործի գոյութիւնը: կը թուի, թէ Աւագեան սխալ կարդացած է (առանց վկայակոչելու) մեր հաստատումը, թէ՛ «յատուկ հետաքրքրութիւն կը ներկայացնէ անգլիացի աշխարհահռչակ գրող Լորենս Տրոէլի «Ջարեանապատում»ը, եթէ ներելի է այսպէս կոչել յուշագրավէպ, նամականի, փորձագրութիւն եւ չափածոյ ընդգրկող նիւթը...»¹²: Հասկնալի է, որ կը փորձէինք փոխաբերական անունով կոչել Ջարեանին անդրադարձող Տրոէլի գրութիւններու ամբողջութիւնը եւ ոչ թէ առանձին գործ մը լիշատակել:

ժդ) «1934ին Բոստոնում տպագրում է *Նաւը լեթան վրայ վէպը*, որը սկսել էր գրել Ֆլորենցիայում դեռ մինչեւ պատերազմը...» (էջ 46): Այս հաստատումը սխալ է. ճիշդ պէտք է համարել էջ 279ի այն դիտողութիւնը, թէ 1936ին Համաստեղին ուղղուած նամակի մը մէջ խօսք կայ «վէպ»ի դանդաղ ընթացքի մասին»¹³:

ժե) Վիճելի կէտեր կան նաեւ Ջարեանի հայագիտական գործունէութեան մասին Ամերիկայի մէջ (էջ 46-47): Այսպէս, Աւագեան կրկնած է տարբեր աղբիւրներու լիշած, սակայն անհիմն փաստը, թէ 1945ին (ուրիշներ գրած են 1944-1946) Ջարեան հայագիտութիւն դասաւանդած է Քոլումպիա համալսարանին մէջ¹⁴: *Armenian Quarterly* հանդէսին անու-

նը թարգմանած է «Հայկական քառամսեայ», ինչ որ սխալ է¹⁵։ Վերջապէս, չիշած է, որ «Լեւոն-Չաւէն Սիւրմէլեանը բարձր է գնահատել հանդէսի բերած նպաստը, ցանկութիւն յայտնել նրա նիւթերը հրապարակած տեսնել նաեւ մայր Հայաստանում»։ Սակայն, Ջարեանին ուղղուած 15 Յունիս 1946ի անգլերէն նամակով, Սիւրմէլեան գնահատած է հանդէսին կարեւորութիւնը իբրեւ մշակութային երեւոյթ եւ իր հետաքրքրութիւնը յայտնած՝ գայն դրամական ապահով հիմքի վրայ դնելու¹⁶, սակայն ո՛չ մէկ ակնարկութիւն ըրած՝ նիւթերը «մայր Հայաստանում» հրատարակելու մասին։

Նկատողութիւններու ցանկը չի սպառիր. ինչպէս վերը ըսինք, Աւագեանի հատորը Ջարեանի կենսագրութեան ամէնէն ընդարձակ փորձն է ցարդ եւ, որպէս այդպիսին, չի կրնար գերծ ըլլալ վերիպումներէ։ Անոնցմէ ոմանք կրնային կանխուիլ, առաւել բծախնդրութեան եւ առկայ մատենագիտութեան լիակատար կիրառումով։

Երկրորդ գլուխը՝ «Գեղազէտ-տեսաբանն ու քննադատը» (էջ 53-96), նուիրուած է Ջարեանի գրական հայեացքներու վերլուծումին։ Աւագեանի համաձայն, հեղինակին անձը կը տիրէ իր ողջ արձակին վրայ. «Բասական ունիւթի հեղինակային անկողմնակալութիւնը օտար է Ջարեանին» (էջ 54)։ Ինչպէս նշուած է ասկէ առաջ, իր հերոսները յաճախ ածանցումներ են հեղինակին, իր մտքերուն շեփորահարները, ինչ որ յատկապէս նկատուի է Նաւը յերան վրայի մէջ¹⁷։ Իր գրականութիւնը «իրական» եւ «անիրական» իրականութեան համախառնուող մըն է, «այսպէս ասած՝ ազատ մտածողութիւնը» (աւանգարդիստական) եւ «առարկայական» մտածողութիւնը (իրապաշտական) շատ յաճախ միահիւսուած են նրա գործերում» (էջ 56)։ Աւագեան դիտել տուած է, որ արձակը կրնայ բնութագրուիլ որպէս «գեղարուեստական վաւերաթուղթ», նմուշ մը այն գրականութեան, որուն բացակայութեան մասին նոյն 1930ականներուն ընդարձակօրէն խօսած է Շահան Շահնուրը։ Սակայն, հարց է, եթէ արդեօք Ջարեան, որ ընդհանրապէս կը մերժէր իրապաշտութիւնը որպէս գրական ուղղութիւն, իր գործը դիտա՞ծ է որպէս «վաւերաթուղթ»։

Հեղինակի դրոյթին, համաձայն, Ջարեանի գրականութեան առանցքը երկու՝ «հայրենիքի ճակատագրի եւ մարդու ազատութեան հանգուցային խնդիրներին» շուրջ կը դառնայ (էջ 56)։ Փոքր սրբագրութիւն մը ընելով, պիտի ըսէինք՝ մարդու ազատութիւնը եւ հայրենիքի ճակատագիրը։ Քառասուն տարուան ընթացքին, երբ իր արձակին հական մասը կը ստեղծէր, Ջարեան վճարած է մարդու ազատութեան եւ ինքնիշխանութեան հաւատարմ իր գինը՝ տարագրութիւնը։ Երբ վերադարձած է Հայաստան, այլեւս յոգնաբեկ եւ մղուած՝ առանձնութենէն, կեանքի վերջին տարիներուն թէ յետմահու, կրած է ամենածանր տուժը՝ լուծութիւնը։ Ինչպէս նկատած է Մարկ Նշանեան, Օշականի ու Ջարեանի շուրջ լուծութիւնը պատիժ էր՝ ստեղծագործական ազատութիւնը եւ բարձր գրականութեան մշակումը ընտրած ըլլալու դիմաց¹⁸։

Մարդու եւ, ի հարկէ, արուեստագէտի ազատութեան խնդիրը տարած է Ջարեանը այսպէս կոչուած «յանձնապատասխան» դիրքերու, որոնք զինք հայ գրականութեան ընթացիկ ուղղութիւններու լուսանցքին վրայ գետեղած են: Վերլուծելով Ջարեանի խորհրդապաշտ հակումները՝ յատկապէս իր կազմաւորումի շրջանին, Աւագեան դիտել տուած է, որ «Ջարեանն այն մտաւորականներից էր, որոնք միտում էին եւրոպականացնել հայ գրականութիւնը, բայց դէմ էր եւրոպականի ֆետիշացմանը» (էջ 61): Այս միտումը աւելի ակներեւ էր Մեհեանի շրջանին:

Այս գլուխին մէջ, հեղինակը քննած է Ջարեանի տեսական դրոյթները Մեհեանի եւ Բարձրալանքի էջերէն, շեշտելով, որ Մեհեանի մէջ, Ջարեանի ու Վարուժանի դիրքորոշումները այդքան ալ հեռու չէին (էջ 69), ինչպէս իրաւացիօրէն նկատած է գրական քննադատութիւնը: Խոհականութեան եւ ներքին էութեան բացայայտումի ուղղուած իր տողերը՝ արձակ թէ՛ չափածոյ, նպատակ ունեցած են յայտնաբերել կեանքի խորհուրդը, տր թաքնուած է դէպքերի ետեւում», ինչպէս ինք գրած է: Խնդրական կը ծնայ, սակայն, եթէ իր գրականութիւնը՝ «աշխարհի պատկերման խորհրդապաշտական ձեւեր»ու միտումով, զինք մօտեցուցած է գերիրապաշտ ուղղութեան, ինչպէս կը մտածէ Աւագեան (էջ 58):

Քննուած է նաեւ Ջարեանի ու Եղեռնի յարաբերութիւնը (էջ 78-81): Ինչպէս յայտնի է, Ջարեան Աղէտի մասին ուղղակի կերպով չէ գրած երբեք, ու բացայայտ մերժած է ատիկա ընել: Բայց արձագանդներ չեն պակսիր իր գործին մէջ, որոնց մէկ քանիին կ'ակնարկէ Աւագեան, թէն ընթերցողին չի տար Ջարեանի «լուծեան» բացատրութիւն մը²⁰:

Անդրադառնալով Ջարեանի բանավիճակին յօդուածներուն՝ 1930-ականներու սկիզբը, հեղինակը մատնանշած է անոնց ըմբոստ ոգին, միջակութեան հանդէպ դժգոհութիւնը եւ յաճախակի մերժումը: Փորձուած է այդ յօդուածները գետեղել իրենց շրջարկին մէջ, հաւասարակշիռ գնահատումով եւ շահեկան գուգահեռներով (էջ 81-92): Նշելի է, սակայն, Ջարեանի արձակին «քաղաքական» քիչ մը սահմանափակ վերադիրը:

Աւագեան նշած է նաեւ Ջարեանի հակումը «շեղումներ» կատարելու եւ յաճախ «ընդունուած օրէնքները» խախտելու՝ քերականական, ձեւաբանական ու բառագիտական ինքնայատուկ կերպերով: Իր կարծիքով, արեւելահայերէնի ու արեւմտահայերէնի միասեղ ազդեցութիւնը Ջարեանի լեզուին վրայ «թերեւս այն պատճառներից էին, որ հարստացնելով հանդերձ, յանդեցրին Ջարեանի լեզուի որոշ խրթնութիւններին» (էջ 93): Սակայն, անդրադառնալով ուղղագրութեան փոփոխութեան նուիրւած 1927ի արժէքաւոր յօդուածին, հաստատած է, որ «յօդուածում որոշ առումով անտեսում է ժողովրդական լայն խաւերին կրթելու այն հակայական հնարաւորութիւնները, որ իր հետ բերում էր աւելի յստակեցւած ուղղագրութիւնը» (էջ 92): Բայց հակաութեան մէջ մտած է ինք իր հետ, քանի որ քիչ վերը նշած է Ջարեանի այն միտքը, թէ «պարզեցուած ուղղագրութիւնը չի նպաստի մարդկային մտքի լետագայ

գարգացմանը, քանի որ մտքի լարում չի պահանջում», ինչ որ, եթէ ընդունուի իբրև ճշմարտութիւն, ի չիք կը դարձնէ «ժողովրդական լայն խաւերին կրթելու... հսկայական հնարաւորութիւնները»:

Երրորդ գլուխը նուիրուած է Ջարեանի բանաստեղծական արտադրութեան (էջ 97-168): Առաջին բաժնին նիւթ դարձած են գիրքի մէջ չմտած քերթուածները, որոնցմէ մէկ քանիին մասին ընդհանուր նկատողութիւններ կան: Մեկնաբանութիւնները շատ բազմազան են, ինչ որ կը բացատրուի այն իրողութեամբ, որ «Ջարեանի շատ բանաստեղծութիւններ Ջարեան մարդու եւ արուեստագէտի անհատական բարդ խառնուածքի դրսեւորումներն են եւ արտացոլում են հակասական ու տարաբնոյթ հոգեվիճակներ» (էջ 98): Երեք երգեր...ուն տրամադրուած երկրորդ բաժինը, իր երեք էջով, շատ հպանցիկ է ու այդ իսկ պատճառով՝ անբաւարար: Աւելի գոհացուցիչ է Օրերի պատկերին յատկացուած երրորդ բաժինը (էջ 109-121), ուր ամբողջ հատորը ենթարկուած է վերլուծումի: Եղունի արձագանգը նկատելով որոշ քերթուածներու մէջ, Աւագեան նկատած է, որ «իր առաջին գրքում, Ջարեանին յաջողուել է իմաստաւորել ընթացիկ կեանքն ու ժամանակը, տեսնել օրերի իմաստը կազմող իրադարձութիւնների սեւ եւ սպիտակ գոյները» (էջ 120): Սակայն, հաշուի առնելով բանաստեղծի անհատական ընդգծուած հնչերանգը, մեր կարծիքով աւելի արդիւնաւետ կրնար ըլլալ ընթերցում մը, որ հատորին հիմնական նիւթը դարձնէր անհատին՝ բանաստեղծին (եւ ոչ թէ հայ մարդուն) ճակատագիրը աշխարհի սեւ ու ճերմակին դիմաց:

Նոյնը կարելի է ըսել «Գիրք դիւցազներգութեանց»ի նուիրուած յաջորդ բաժնին, ուր վերլուծումը՝ անցեալը վերակերտելու, ազգային արժանապատուութիւնը վերարձարծելու, հպարտութիւն ներշնչելու եւ նման եզրերու շուրջ կը դառնայ Սակայն, անպատասխան մնացած են ուրիշ, աւելի կենսական ու գրական հետաքրքրութիւն ունեցող հարցեր. օրինակ, ինչու՞ Ջարեան դիմած է դիւցազներգութեան՝ իր գրական գործունէութեան վերջալոյսին (70 տարեկանէն աւելի է, երբ կ'ամբողջացնէ իր գործը, եթէ ընդունինք որ նախօրօք գրուած գործեր կային, ըստ որոշ նշումներու): Ի՞նչ կապ կայ իր եւ հայ գրականութեան միւս դիւցազներգակներուն միջեւ:

Եթէ հին դիւցազնավէպերը կամ վիպական երգերը կը միտին համայնքը իր ծագումին աւելնել եւ հիմնադրական գործառնութիւն ունին, նոր դիւցազնավէպը ալլապէս ծագումնաբանական, սակայն աւելի մասնակի բնութի պաշտօն մը կը ստանձնէ: «Նոր» դիւցազնավէպը ճատրագոմի հարաբեր է: 1929ին, երբ Ջարեան կ'աւարտէր այս երկը, կը գրէր նաեւ հետեւեալը. «Ամէն ստեղծագործ անհատ պարտ է հնարել ամբողջի հետ իր յարաբերութեան նոր միջոցները եւ անհատական վիշտը եւ բերկրանքը կապել այն «մեծ խաղի» հետ որը տեղի է ունենում նոր մի քառուստ, թաւարոյ տիեզերքում: ...Այդ տեսակէտից, մեր դարը դիւցազներգական է»²¹:

Աւագեան ցոյց տուած է, որ այս վիպերգը, որ որոշ տեսակէտէ շրջուած *իյիականի* տպաւորութիւնը կը ձգէ՝ մեր կարծիքով (կարելի է զուգահեռներ գծել Հեթնայի ու Սանայի, Մենեբայոսի ու Յովանի, Պարիսի եւ քիւրտ երիտասարդին միջեւ), դիւցազներգական եւ ոչ թէ սիրալին սեռին կը պատկանի, միաժամանակ հերքելով սիրերգութեան մը կամ «եռանկիւն»ի մը առկայութեան տեսակէտը: Դիւցազներգութիւն է, աւելցնենք, բայց ո՛չ անխառն, քանի որ թատերական տարրը առկայ է (հերոսներու ներքին աշխարհի բացայայտումը), ինչպէս հեղինակին միւս տպուած վիպերգերուն (*Երեք երգեր... եւ Գիրք դիւցազներգութեանց*) մէջ²²: Աւագեան մանրամասն զբաղած է Զարեանի ու իր աղբիւրի՝ Ռուբէն Տէր Մինասեանի լուշերու փոխառնչութիւններով, նմանութեան եւ տարբերութեան հարցը շոշափելով: Ան իրաւացիօրէն նշած է, որ «քննադատները մի մասը վերոյիշեալ մեկնաբանութիւններն ու եզրայանգումներն աւելի բխցնում էին ոչ թէ Կ. Զարեանի բուն պոէմից, այլ նրա գրական սկզբնաղբիւրից» (էջ 145): Բայց եւ այնպէս, սիրոյ եւ հայրենիքի գաղափարներու բախում մը կայ, հակառակ անոր, որ Աւագեան կը մերժէ Մինաս Թէօբեանի միտքը, թէ՛ վիպերգը «... սիրոյ եւ հայրենիքի նոյնքան նուիրական իրականութիւններուն բախումը կը շրջագծէ» (էջ 147): Արդարեւ, ո՞վ է Սանայի հռչակաւոր բողոք-ողբի (ես սիրեցի... մե՞ղք է սիրել...) առարկան. քիւ՞րտը, Յովա՞նը: Սիրահարութիւն մը եղած է, բայց Զարեան կը խաղայ անորոշութեան գաղափարով²³:

Աւագեան նաեւ հերքած է այն քննադատներուն կարծիքը (Օշական, Զօպանեան, Շուշանեան), որոնք մթնոլորտի անհարազատ վերականգնումը մատնանշած են (էջ 147-149): Այնուհետեւ, անցած է վիպերգի վերլուծումին, ուր բաւական ընդարձակ կերպով փորձած է վեր հանել անոր գլխաւոր գիծերը: Ընդհանուր առմամբ, ճիշդ են իր գիտողութիւնները՝ երկի ճիգը, այսինքն, «գրողը միայն մարդկային բարոյականութեան տեսակէտից չէ, որ լուծում է խնդիրը, այլ, նախեւառաջ, հայրենիքի կեցութեան եւ իրաւունքի: Այս առումով միանգամայն իրաւացի էր գրականագէտ Գ. Սեւանը, երբ գրում էր, որ պոէմը հաստատում է մի մեծ ճշմարտութիւն, այն է: ... հայ կեանքի տուեալ պայմաններում առաջնայինը ազգապահպանման հարցն է, եւ այդ հարցը մնացեալ առկայ բոլոր պրոբլեմներից առաջնայինն է ու միակը» (ընդգծումը՝ Գ. Ս.): Ամէն մի շեղում, նահանջ կամ թուլութիւն այդ խնդրում դատապարտելի է եւ պատժելի, քանի որ առկայ է հայութեան օտարանալու եւ այլասերման օրաւոր անադնացող վտանգը» (էջ 160-161): Սակայն, ազգապահպանումը հոս կապ չունի եւ սխալ է անոր կապել *Տատրագոմի հարսի* մեկնաբանութիւնը: Վիպերգի երկայնքին երկակի ողբերգութիւն մը կը թաւալի՝ ժողովուրդի ընդվզումը «բռնակալութեան» դէմ (Ֆետայական պայքարը) եւ անհատին ընդվզումը ժողովրդային բռնակալութեան դէմ (Սանայի բողոքը եւ ճամուռ»ի խնդիրը): Ֆետայիները կը պարտուին

անհաւասար մարտի մէջ, ինչպէս եւ Սանանը: Երկրորդ մակարդակի մը վրայ, հաւաքականին եւ անհատականին միջեւ պայքարն է որ իր լուծումին կը լանգի: Ֆետայիները չեն լաջողիր ժողովուրդին օրէնքը վերահաստատել թուրքին դէմ, բայց կը լաջողին վերականգնել խախտած օրէնքը գիւղին մէջ:

Չորրորդ՝ ամենածաւալուն մասը, նուիրուած է արձակին (էջ 169-278): Հոս կը սկսի գիրքին ամէնէն թարմ բաժինը, քանի որ հայրենի քննադատութիւնը միայն Նաւը յերան վրային (այդ ալ՝ Երեւանեան հրատարակութեան) ցարդ անդրադարձած էր: Առաջին ենթաբաժինը նուիրուած է Անցորդը եւ իր ճամբանին: Աւագեան կը նշէ, որ Զարեանի այս լուչագրութիւնը, ի տարբերութիւն 1920ականներու այլ գործերու, նոր հեռանկարներ ցոյց կուտայ, հակառակ Հայաստանի համախափար կարգուսարքի նկարագրութեան եւ քննադատութեան: Այդ գործը, իր բնորոշումով, թափառող դիպաշարերու եւ գաղափարներու իւրատեսակ շտեմարան մըն է, քանի որ յետայսու, անկէ անջատուած պատումներ ու կերպարներ երկրորդ կեանք պիտի ունենան այլ գործերու մէջ (էջ 180): Զարեան առաջին գրողներէն է, որ մեր մէջ նիւթ դարձուցած է համախափար կարգերը: Սակայն, ճիշդ չէ, որ՝ «միջանի գլուխներ արդէն տպագրուել էին մամուլի զանազան օրգաններում» նախքան Հայրենիք ամսագրի մէջ հրատարակուելը (էջ 171): Հեղինակը կը լիչէ Ռոտանը (1920) եւ Խորհրդային Հայաստանը (1924), սակայն, այդ թերթերուն մէջ հրատարակուած յօդուածները՝ «Իէպի Արարատ» եւ «Ճանապարհի նոթեր», Անցորդը...ի մէջ մտած չեն:

Աւագեան մեկնաբանած է այս գործի զարեանական դրոյթները իբրեւ Արեւելք եւ Արեւմուտք հակադրութիւն: Արեւելք՝ «մշակութիւն», իսկ Արեւմուտք՝ «քաղաքակրթութիւն», սակայն կը պակսի Զարեանի փիլիսոփայական աղբիւրի՝ Օսվալտ Շփենկլլերի «Արեւմուտքի անկումը»ին հետ փոխարարբերութեան քննարկումը: Մերժելով արեւմտեան աւերիչ քաղաքակրթութիւնը՝ Զարեանը որոշ առումով չի ընդունում նաեւ Արեւելքը, որը, ըստ նրա ընկալումների, լայնատարած տափաստան է, ուր ամէն ինչ ընթանում է դէպի անշարժութիւն: Այսուհանդերձ, հենց այստեղ՝ Արեւելքում է տեսնում գրողը մշակութայինը, եւ հայութեանը կանգնեցնում մշակութային Արեւելքի ու քաղաքակրթական Արեւմուտքի միջեւ, որը պիտի կարողանայ անպայման գտնել իր սեփական արտայայտման ձեւը՝ դրսեւորելով ճիգ, հաւատ ու զոհաբերութիւն, առաքիլ-նութիւններ, որոնցով հայ ժողովուրդը օժտուած է» (էջ 177):

Այս հակադրութեան մէջ, Աւագեան գետեղած է նաեւ Զարեանի վերապահութիւնը այսպէս կոչուած «չինարարութեան» հանդէպ, որ խորհրդահայ վարչակարգի բնաբանն էր: «Այսպէս գոհականում էր հայ իրականութիւնն ու արհամարհում հոգեւոր լոյսը՝ միակ փրկիչ ուժը հայութեան: ... Զարեանը ոչ թէ դէմ է կառուցողական աշխատանքին ընդհանրապէս, այլ այն կեղծ ու օտար երազին, ուր բացակայում է դարերի

մէջ ստեղծուած հայ ոգու բարձրարեքն աշտարակի ճառագայթումի արտացոլանքը» (էջ 178-179):

«Բակոնց գիւղի քահանան» պատմուածքին հակիրճ անդրադարձ մը ետք, հեղինակը իր ուշադրութիւնը սեւեռած է *Բանկօօպը եւ մամուլի ոսկորները* վէպին: Ան կը զուգարիպի 1930ականներու գրական մթնոլորտի «վիպականացում»ին, որուն մաս կազմած են Ահարոնեանի, Համաստեղի, Օշականի, Ռէնի եւ այլոց գործերը: Այդ հոլովոյթին մէջ, գոնէ սփիւռքահայ գրականութեան պարագային, մեր կարծիքով, պէտք է յտակ զանազանել Ահարոնեան-Ռէն՝ արեւելահայ գծի, եւ Համաստեղ-Օշական-Ջարեան՝ արեւմտահայ գծի միջեւ (Ջարեանի «արեւմտահայ»ը պայմանական է): Վերջիններուն վէպերը կը փորձեն «ազգային կեանքի մը հատուածները ժողովել եւ վերջնական ձեւ տալ անոնց», կը դառնան «վաւերաթուղթեր, որոնք նպատակ ունին փաստել ազգային գիտակցութիւնը, բազմաթիւ, հազարաւոր բաղադրիչներով որոնք համայնական գործօն կեանք մը կը ցուցաբերեն»²⁴: «*Բանկօօպը* մի նոր որակ էր բերում մեզանում դատողական վէպի տարատեսակում», ուր «նկատելի են ոչ միանշանակ տեսակէտներ ու գնահատումներ, որոնք թէեւ տարարնոյթ խոհերի տեղիք են տալիս, սակայն ինչ-որ տեղ աւելի ճշգրիտ են ներկայացնում ծաւալուած իրադարձութիւնները, աւելի հաւաստի են դարձնում հեղինակային պատումը» (էջ 189):

Այսպէս, Ջարեան «բանկօօպ» եւ «մամուլի ոսկորներ» խորհրդանշաններուն ետին կը բացայայտէ իր մերժումը երկու եզրերուն. ան դէմ է բանկօօպին (աղքատութիւն, սարսափ, պարտադրանք, ոգիի սով), բայց դէմ է նաեւ մամուլի ոսկորներուն (անցեալ): «Ոգու ու մտքի մամոնսները հիմա են պէտք, այնինչ նրանք չկան եւ իսկական ու ազատ մարդկանցից մնացել են միայն յուշ-ոսկորներ» (էջ 190):

Աւագեան զուգարած է Ջարեանի մերժումը Շահնուրի եւ Ջարեանցի պարագաներուն, որոնք անցեալպաշտութեան դէմ րմբոստացած են *Նահանջը առանց երգիի* եւ *Գիրք ճանապարհի* մէջ, ճիշդ նոյն տարիներուն (էջ 195-196), թէեւ իրենց մերժումը գաղափարական տարբերակերէ կու գայ:

Ան դիտել կու տայ, որ վէպը դիպաշարային ընթացք մը չունի, թէեւ որոշ դէպքեր իրենց տրամաբանական զարգացումը կ'ունենան: Իրադարձութիւնները կը ծաւալին ո՛չ թէ գործողութիւններու, այլ իրերայաջորդ դատողութիւններու միջոցով: Ընդհանրապէս դասական վէպի կանոններէն հեռու է *Բանկօօպը*...

Հեղինակին համար, գլխաւոր հարցադրումը ստեղծագործ ոգիի ազատութեան ինդիքն է, ինչպէս նաև՝ տեւական եւ անշրջելի նոյնութեան դարձը» (էջ 192-193), ինչ որ բնորոշիչ կը դառնայ խորհրդային իրականութեան: Ի՞նչ պիտի ըլլան նոր կեանքը եւ նոր մարդը, որոնք պիտի ծնին նոր վարչակարգէն: Ջարեան կը պատկերացնէ տաղտկալի նոյնութենէն փախուստը յանձին որբ Հայկին, որ կը դառնայ նոր գաղա-

փարախօսութեան գինուորը, մղուած՝ թշուառութենէն խուսափելու անհրաժեշտութեամբ: Ու հոգեւոր դատարկութեան մէջ կ'իյնայ:

Այդ դատարկութեան դէմ ահագանգողը Վահան Իրեւեանն է, որ Ջարեանի կողմէ վերածուած է իր գաղափարներու բանքերին: Իրականութեան մէջ, Իրեւեանի կերպարը ոչ թէ «մի շարք ընդհանրութեան եզրեր» ունի կամ «որոշ հարցերում ուղղակի նրա կրկնատիպն է» (էջ 204), այլ փաստօրէն Ջարեանի տարանունն է (heteronym):

Ջարեան ո՛չ դրամատիրութեան եւ ոչ ալ համայնավարութեան կողմնակից է, այլ՝ «իւրայատուկ ազգային ու քաղաքական մի կառույցի, ուր գլխաւորը անհատի (Ջարեանի խօսքով՝ անձի) քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային ազատութեան գործն է» (էջ 201): Ինչպէս գրած է Արշակ Զօպանեանին, «ես եւս ձեզ նման կարծում եմ որ եղածը նիւթապէս ամէն բանով պէտք է պաշտպանել, խուսափել արկածախնդրութիւններից եւ ուժ տալ «չինարարութեան»: Բայց նաեւ պէտք է փրկել հալ անհատի ազատ ոգին, թէ չէ վաղը, մանաւանդ մեծամասնական սիստեմի յաջողութեան պարագային, մենք իբրեւ ինքնուրոյն տարր, իբրեւ ազգ կը կորչենք, ինչպէս կորչում ենք Ամերիկայում: Վաղը Թուսաստանը պիտի դառնայ աւելի կլանող քան Ամերիկան եւ ոչ մի վերացական սահման մեզ չպիտի կարողանայ պաշտպանել, եթէ ազատ ոգին, խոր ազգային գիտակցութիւնը մեռնի մեր մէջ»²⁵:

Ջարեանի գործերէն մէկ քանին Հայրենիք ամսագրին մէջ հրատարակուած են ու ընդհատուած, այսինքն, տրուած է «չարունակելի» ազգարարութիւնը, բայց չեն շարունակուած: Այս է պարագան *Քաղաքներ* (ընդհատուած՝ Դեկտեմբեր 1930ին), *Բանկօսպր...* (Դեկտեմբեր 1933) եւ *Երկիրներ եւ աստուածներ* (Ապրիլ 1938) գործերուն:

Ըստ Աւագեանի, *Բանկօսպր...* անաւարտ չէ. «Այն կարծիքն է յայտնուել, որ *Բանկօսպր* եւ *մամուլի ոսկորները* վէպն անաւարտ է մնացել: Այդ տեսակէտը հետեւանք է Հայրենիք ամսագրի 1933 թ. դեկտեմբերեան համարում տպագրուած վէպի վերջին հատուածի վերջում գրուած «չարունակելի» բառի առկայութեան: Նման կարծիք են յայտնել Յ. Օշականը, Վ. Մատթէոսեանը: Այդ կարծիքն են պաշտպանել նաեւ վէպի 1987 թ. Անթիլիասի վերահրատարակիչները՝ գտնելով, որ «վէպն ընդհատուած է զարգացումի այնպիսի հանգրուանի մը վրայ, որ նորանոր ճիւղաւորումներու ու խորացումներու ընդարձակ կարելիութիւններ կ'ընծայէ...» (էջ 642):

«...վէպի աւարտուածութիւնը հիմնաւորում է այն հանգամանքով, որ Իրեւեան-Ջարեան հերոսի ուղին ընթացքի մէջ էր, քաղաքական ու ազգային շատ հարցեր իրենց վերջնական պատասխանը չէին ստացել կեանքի կողմից: Վէպի յետագայ ընթացքը պարզապէս պէտք է նոյնացնել հենց Ջարեանի կեանքի յետագայ ընթացքին եւ երկրի պատմութեանը:

Գրողն այս վէպից յետոյ էլ շարունակել է ակտիւ ստեղծագործական կեանքը, եւ խանգարիչ որեւէ գործօն չկար, ու եթէ ցանկանար, կարող էր շարունակել, բայց չի շարունակել, քանի որ գեղարուեստական երկի մասին ունէր շատ ուրոյն մի կարծիք՝ իսկական գրական երկը, ինչպէս եւ կեանքը, աւարտ չունի» (էջ 229-230):

Հոս միախառնուած են «աւարտ»ի երկու հասկացողութիւններ, որոնցմէ մէկը կրնանք կոչել «դիպաշարային», իսկ միւսը՝ «երացական»: Այլոց շարքին, Օշականն ու տողերս գրողը նկատի ունեցած են «շարունակելի» բառի գոյութիւնը: Հետաքրքրական է, որ 1934 Մարտին, Զարեան Համաստեղին գրած ըլլայ հետեւեալը. «Այս պայմաններում չեմ տեսնում ինչպէ՞ս կարելի է շարունակել վէպս, մանաւանդ որ ոչ միայն ողերմելի վճարումներ են անում, այլ նաեւ իրենց ունեցած բաւական մեծ պարտքը կապում վերջացնում են 42 դոյարով»²⁶:

Կը նշանակէ, որ *Բանկօսպը...*ի շարունակութիւնը հնարաւոր էր, եթէ դրամական խնդիրը հարթուած ըլլար: Այս մասին յաւելեալ վկայութիւն չկայ Զարեանի առաջմ յայտնի նամականիին մէջ:

Վէպի երրորդ մասին մէջ տեղի կ'ունենայ բանաստեղծ Աւետիս Զարչարեանի կողմէ երիտասարդ Մաշա Այդինեանի վիրաւորուիլը (Ե. Զարենցի յայտնի դէպքը օր. Մարիաննա Այվազեանի հետ), ապա՝ սիրահարութեան մը սկիզբը Հայկի եւ Մաշայի միջեւ: Վէպը հոս կանգ կ'առնէ: Հոկտեմբեր, Նոյեմբեր ու Դեկտեմբեր 1933ին Հայրենիքի լոյս տեսած երրորդ մասը ցոյց կու տայ, որ Զարեան պտի շարունակէր վէպը, որ կը կասի հոն ուր անկարելի էր կիսատ ձգել: Ահա վերջին հատուածը. «Դուռը կամաց բաց է անում եւ գլուխը ներս անում: Մաշան աչքերը գոց, գլուխը բարձի վրայից կրծքի վրայ ընկած, ննջում է: Հայկը չգիտէ՝ ներս մտնի՞, թէ չէ: Ներս է մտնում, ոտքի մատների վրայ մօտենում, գրքերը աթոռի վրայ դնում եւ կամաց, աշխատելով ոչ մի աղմուկ չհանել, ետ է վերադառնում: Երբ հասնում է դրան մօտ, մի անգամ եւս ետ է դառնում, որպէսզի նրան նայի: Ու իր աչքերը հանդիպում են Մաշայի գարմացած աչքերին:

–Ներեցէք,- շփոթուած, կարմրելով ասում է Հայկը,- ներեցէք. գրքեր էի խոստացել եւ որովհետեւ կարող է որ վաղը հստեղ չլինեմ, անցնելու ժամանակ մտայ եւ... Դէ՛, հանգիստ արէք, հանգիստ արէք...

Այս վերջին խօսքերը արագ արտասանելով դուրս է վազում, սանդուխներին շտապ շտապ վար իջնում եւ նետում փողոց:

Հայկը իրեն զգում է երջանիկ եւ լիմար:

Երջանիկ եւ լիմար, ինչպէս տանիքների վրայ խաղացող քամին»²⁷:

Պայման չէր, անշուշտ, որ Հայկի եւ Մաշայի յարաբերութիւնը բացառուածի մը հասնէր, բայց այս վերջաւորութիւնը չի կրնար համարուիլ վէպի մը իսկական վերջը: Հոս պարզապէս կը հանդիպինք անորոշ դէպքի մը, որուն հանգուցալուծումը դեռ չէ պատահած, որ մեզի

վերջաւորութեան մը կամ անաւարտութեան մը գաղափար տայ: Չի բաւեր պնդել, թէ վէպը կեանքին պէս կամ հայ ժողովուրդի պատմութեան պէս շարունակելի է, որպէսզի արդարացուի *Բանկօօպը...*-ի անաւարտութիւնը: Մէկ բան է վէպի դիպաշարին կիսատ մնալը, որ յայտնապէս նկատելի է, մինչեւ իսկ պահ մը անտեսելով «շարունակելի» ազդը, այլ բան՝ վէպին անաւարտ մնալը, որ կը փաստուի լիշեալ ազդարարութեամբ:

Այս ուղղութեամբ, հեղինակը կը համարի, որ «յատկանշական այս վերջաբանը Ջարեանը պատահական չի ստեղծել: Այն լեցուն է խոր ենթատեքստով: Այդպիսի «երջանիկ եւ լիմար» վիճակի մէջ էր յայտնուել եւ Հայաստան աշխարհը, դտել ու կորցրել շատ բան: Տանիքի վրայ քաժու նման նա էլ տարուբերում էր սոցիալ-տնտեսական յաջողութիւնների ու ազգային-քաղաքական վայրիվերումների միջեւ, Ֆիզիկական փրկութեան ու հոգեկան տուայտանքների արանքում՝ ուրախ եւ տխուր» (էջ 226 - ընդգծումը ընագրային է): Սակայն, իր փորձը՝ Հայկ-Մաշա սիրային կապի սաղմնաւորումին մէջ տեսնելու քաղաքական փոխաբերութիւն մը («նախկին հարուստի աղջիկ Մաշայի մէջ քիչ-քիչ համակրանք է ծնում ոչ միայն դէպի Հայկը, այլեւ այն ամէնը, ինչը կապուած էր Հայաստանի մէջ» եւ «ի վերջոյ, Հայկի մէջ տեղի է տալիս դասակարգային մտածողութիւնը, նրա ներսում էլ սկսում է հնչել մի անորոշ երգ»), ընագրին մեկնաբանութիւն մը կը պարտադրէ, որ թերեւս զարգանար յաջորդ էջերուն մէջ, որոնք երբեք հրատարակ չեն ելած, բայց որ իրերու ներկայ վիճակին մէջ զուտ մտամարզանք մըն է, առանց փաստական կուտաններու:

Բանկօօպը... էն ետք, կարգը կու գայ *Երկիրներ եւ աստուածներ* ուղեգրութեան, որ նոյնպէս անաւարտ մնացած է Հայրենիքի մէջ (Նոյեմբեր 1935-Ապրիլ 1938)²⁸: Տպուած երկու մասերը նուիրուած են Սպանիոյ եւ Միացեալ Նահանգներու: Անոնց ընթերցումը կ'արդարացնէ Ջարեանի այն դիտողութիւնը, թէ աշխարհը կը բացակայի մեր գրականութենէն եւ Աւագանի հետեւութիւնը, թէ՛ «Ջարեանի արձակի մի մասը գալիս է լրացնելու այդ բացը մեզանում» (էջ 233), ի հեճուկա Օշականի այն հաստատումին թէ՛ «այս երկիրները եւ այդ աստուածները ո՛չ մէկ երկրի եւ ոչ մէկ աստուծոյ կը պատկանին»²⁹: Գործին անամբողջ վիճակը (Յունաստանին նուիրուած երրորդ մասը ծրագրիէն անդին չէ անցած, ինչպէս տեսանք) թոյլ չի տար կառուցային բնութի վերջնական հաստատումներ կատարել, բայց Սպանիա-Միացեալ Նահանգներ զոյգը կը գտնուի, կրնանք ըսել, հակադրամիասնական յարաբերութեան մէջ: Սպանիա՝ ազգային ինքնատուութիւն ու ինքնուրոյնութիւն, Միացեալ Նահանգներ՝ աշխարհի իսթարուածութիւն ու խեղում» (էջ 238): Նկատի պէտք է ունենալ, որ Սպանիոյ նուիրուած իր էջերուն, Ջարեան ներշնչուած էր բացայայտ բազմաթիւ ակնարկութիւններ կ'ընէ հայկական իրականութեան, եւ ահա թէ ինչու՞ ան գրած է Բենիամին Նուրիկ-

եանին, թէ՛ «Երկիրներ եւ աստուածներ»ու «չարքում Վպանեան» (sic) համարում եմ կարելոք»³⁰ :

Զարեանի արձակը վերլուծող գլուխը կը փակուի Նաւը լերան վրայի նուիրուած էջերով (էջ 241-278): Հեղինակը ճիշդ կերպով ենթադրած է, որ վէպը գրուած է տպագրութենէն շատ աւելի կանուխ (1936ին Զարեան կը գրէ Համաստեղին, թէ «վէպը առաջանում է դանդաղ կերպով»³¹) եւ ըսած՝ թէ վերամշակուած է նախքան հրատարակութիւնը (էջ 243): Սակայն, կը սխալի, երբ կը հաստատէ, որ գրողը «փորձել էր այն տպագրել իտալիայում, սակայն, քաղաքական դրդապատճառներով, իշխանութիւններն արգելել էին» (նոյն տեղը), քանի որ արգելումածը իտալերէն թարգմանութիւնն էր: Պոստընի յառաջաբանը կասկածի տեղ չի ձգեր այս բոլորի մասին. «վէպը մեծ մասամբ լղացած եւ գրուած էր այս պատերազմից առաջ եւ պիտի հրատարակուէր իտալերէն թարգմանութեամբ, եթէ վերջին վայրկեանին այն երկրի իշխանութիւնները արգելք չհանդիսանային»³² :

Ըստ Աւագեանի, վէպին շեշտուած հակահամայնավար բնոյթը իր ակունքները ունի ստալինականութեան տարիներուն գրուած ըլլալու իրողութեան մէջ (էջ 243)³³ : Ընդունելով այդ միտումը, չենք կրնար անտեսել, որ նոյն հակումներով գրուած են Անցորդը... եւ Բանկօօպը... ստալինականութեան վերելքէն առաջ: Հետեւաբար, Զարեանի կեցուածքը համայնավարութեան դէմ սկզբունքային է, թէեւ կը բխի փիլիսոփայական եւ ոչ-քաղաքական մեկնակէտէ, ինչպէս ցոյց տուած է Նշանեան³⁴ : Միեւնոյն իմաստով, երբ Զարեան պնդած է Նուրիկեանին, որ կ'ակնկալէ գրական դատաստան մը, «առանց ինձ վերագրելու քաղաքական միտումներ, որ չեմ ունեցած»³⁵, կարելի չէ պնդել, որ այսուամենայնիւ, «այն նաեւ քաղաքական վէպ է, աւելի ստույգ՝ քաղաքականացուած վէպ» (էջ 268): Պատմական շրջարկը եւ Զարեանի դատողութիւնները վէպի ընթացքին բաւարար չեն նման բանի համար, ինչ որ համարժէք պիտի ըլլար հաստատելու, օրինակ, թէ Օշականի Մնացորդացը քաղաքական վէպ է, քանի որ ընդարձակօրէն հայ-թրքական յարաբերութիւններու շուրջ կը դառնայ իր դրոյթին հետեւելով, Աւագեան շեշտած է, որ «վէպում նաւը մի տարողունակ սիմվոլ է՝ Հայաստան աշխարհի ազատութեան մարմնացումը, որն անընդհատ փրկութեան սուլոցներ է հնչեցնում ուղղուած համայն հայութեանը: Հեղինակային ասելիքն էլ շատ յտակ է՝ Հայաստանը մի նաւ է, որ ունի երազի առաջատուներ, բայց չունի դեկ» (էջ 241 - ընդգծումը բնագրային է): Նաւը «մարմնաւորել է հայ կեանքի օրաուր մեծացող անանկութիւնն ու փլուզումը», ինչպէս եւ վէպի հերոս Արա Հերեանը «կեանքի ներքին իմաստի կրողն է»: Եւ, միւս կողմէ, ըստ իրեն, «նաւը» եւ «լեռը» շրջուած իմաստներով կը ներկայանան, ի բաղդատութիւն աստուածաշնչական բացատրութեան» (էջ 254-255):

Այս վերջին, ուշագրաւ դիտողութիւնը յաւելելով փաստարկումի ենթարկուած չէ: Տեղը չէ ծանրանալու «նաւ» հասկացողութեան այլ

մեկնաբանութեան մը վրայ, որ Աւագեանին անձանօթ մնացած է, եւ ուր զայն նկատած ենք այլաբանական առարկայ մը՝ զարեանական տոգի»ի մարմնաւորումը³⁶։ Նման մօտեցումի համար, անհրաժեշտ է նախեւառաջ ձերբազատիլ վէպին պատմա-քաղաքական տեսանկիւնէ վերլուծելու հրապուրիչ, սակայն ըստ էութեան ամուլ գաղափարէն։ Վէպին յառաջաբանին մէջ շեշտուած այն կէտը, թէ «գեղարուեստական խօսքի մէջ երեւակալութիւնն աւելի իրական է, քան բուն իրականութիւնը» (էջ 242), ցոյց կու տայ արդէն, որ վէպը պէտք է դատուի «ոչ իրական» մօտեցումներով։ Ասիկա չի նշանակեր, որ բոլորովին անտեղի են վէպին մէջ արծարծուած ինքնուրոյն պետականութեան եւ այլեւայլ գաղափարներու վերլուծումը, բայց ան չի բաւեր իմաստային հական հարցերը բացատրելու համար։

Հեղինակը անդրադարձած է նաեւ Նաւը...ի երկու հրատարակութիւններու վիճաբարոյց կէտին։ Ան ճիշդ կերպով դիտել տուած է, որ երկրորդը «բխել էր ոչ երկի նորովի ընթերցումից եւ ոչ էլ ինչպէս գրուել է մեզանում, իր մտքի պսակի հրաժարումից կամ ուրացումից, այլ արտաքին պարտադրանքից, որի հիմնական իրականացնողները Գիտութիւնների Ակադեմիայի աշխատակիցներ Հր. Գրիգորեանն ու Օ. Թոփուզեանն էին» (էջ 274)։ Չայն որակելով «վիրահատական գործընթաց», ան նշած է, որ «չպէտք է անտեսել Չարեանի այդ շրջանի թէ՛ քաղաքացիական եւ թէ՛ հոգեկան կացութիւնը, նաեւ այն ներքին տառապանքները, որ իսկական ստեղծագործող մարդը չէր կարող չունենալ» (էջ 274-275)։ Սակայն, ընդունելով այս բոլորը, հակասական տպաւորութիւն կը ձգէ այն հաստատումը, որ մախապատութիւն տալով առաջին հրատարակութեանը, չի կարելի չնշել, որ երկրորդ տարբերակը եւս իր գոյութեան իրաւունքն ունի, որի հոգեբանական հիմնաւորումը դեռ այսօր էլ մնում է կենսական» (էջ 275)։ Այստեղ հեղինակը մնացած է երկդիմի վիճակի մէջ. ո՞րն է երկրորդ տարբերակի գոյութեան իրաւունքը։ Լեզուի ու ոճի, ինչպէս եւ կառուցուածքի փոփոխութիւնները, որոնք նկատելի են շարադրանքին մէջ (էջ 275), կրնան հեղինակային համարուիլ, սակայն ի՞նչ պէտք է ընել գրաքննուած ու աղճատուած ամբողջութեան հետ։ Կարելի՞ է զայն նկատել վաւերական, «եթէ անգամ ընդունենք, թէ այդ բանն արել էր հեղինակը» (էջ 276)։ Թէեւ մինչեւ օրս պարզուած չէ երկրորդ հրատարակութեան մերքին» պատմութիւնը, ասիկա թոյլ չի տար անքննադատելի նկատել Չարեանը՝ գաղափարական աղճատումի հեղինակ ըլլալու պարագային, այն պատճառաբանութեամբ, թէ գոնէ այդ ճանապարհով (այլ դէպքում վէպը չէր տպագրուի) խորհրդային ընթերցողին էին հասցուած վէպի շատ գաղափարներ ու արժէքներ (էջ 276)։ Վէպին կրճատումը՝ խորհրդային գրաքննութեան տակ, հանդուրժելի կրնար նկատուիլ, բայց գաղափարական աղճատումը՝ բարոյապէս դատապարտելի։

Մեր կարծիքով, պէտք է հետեւիլ Չարեանի կամքին, ինչպէս գրուած է լետմահու տպուած *Նաւատմարին մէջ*՝ («Ես անշուշտ, պիտի նկարագրեմ մանրամասնօրէն անց ու դարձերը, բայց սրանով ուզում եմ իմանան, որ իմ գրած վէպը այն է, ինչ որ տպուած է արտասահմանում [չատ աննշան փոփոխութիւններով] եւ իմ մահից լետոյ, երբ արտատպեն, թող միանգամայն անտեսեն երկրորդ հրատարակութիւնը»)՝³⁷։

Արձակի վերլուծումէն դուրս մնացած է «Վղզին եւ մի մարդ» ուշագրաւ վիպակը, Չարեանի վերջին ծաւարուն գործը այդ սեռէն, որ *Հայրենիքի մէջ* լոյս տեսած է 1955ին եւ առիթ դարձած՝ Աւագեանի կողմէ թիւրիմացական մեկնաբանութեան մը. «Խօսելով Վղզին եւ մի մարդ» վիպակի մասին, Չարեանն այն համարել է մի տեսակ համադրութիւն իր բոլոր մտածումներին՝ բարձր մտածումներ կեանքի մասին» (էջ 287 - ընդգծումը բնագրային է)։ Մէջըբերումները առնուած են Համաստեղին 1936ին գրած նամակէ մը, որ շուրջ քսան տարիով կանխած է վիպակը. վերջինս հիմք ունի Չարեանի կեցութիւնը իտալական Իսկիա կղզիին մէջ։ Այս կէտը յայտնի է Աւագեանին (էջ 46), սակայն չէ բաւած սխալէն խուսափելու համար։

«Բազմիմաստ խօսքի ոլորտներում» կարճ գլուխը (էջ 279-285) նուիրուած է Չարեանի ոճի վերլուծումին։ Շատ հպանցիկ է քննարկումը, որ նշած է «անհնարին»ի օգտագործումով գեղարուեստական պատկերի ստեղծումը, վերլուծական եւ համադրական գրութեան լատկանիչը, երգիծանքի կիրառումը, փոխաբերութեան ու խորհրդանիշի գործածութիւնը։ Նաեւ՝ կարգ մը թերութիւններ (արհեստական բառեր ու բառաբարդումներ, ինքնահնար քերականական ու լեզուական օրէնքներ)։ Ճիշդ հաստատուած է, որ ճշմամարտութիւնն այն է, որ Չարեանին հնարաւոր չէ զգացմունքով հասկանար։ Նրան կարելի է հասու լինել միմիայն մըտքով» (էջ 280)։

Վերջարանին մէջ, առանձին ընդգծումի արժանի է հետեւեալ միտքը, որ թէեւ նոր չէ իր յղացումով, սակայն Չարեանի գործին այժմէականութիւնը ցոյց կու տայ եւ անոր քննութեան անընդհատ վերադառնալու կարեւորութիւնը. «Մերձակայ ողբերգութիւնների ու մահուան եւ հեռաւոր կեանքի խառնարաններում էլ ծնուեց նրա գրականութիւնը, որն իր մէջ խտացնում է ինչպէս միայնակ մարդու ողբերգութիւնն այս աշխարհում, այնպէս էլ մի ողջ սերնդի կեանքի պատմութիւնը, մարդ արարածին քաղաքական, գաղափարական ու մանաւանդ ազգային ստորկութիւնից տանում կատարելութեան աշխարհները.. Չարեանի գրականութիւնը, լինելով իր դարաշրջանի քաղաքական ու հասարակական իրադարձութիւնների ճշմարտացի համապատկերը, հասկանալի ազգային հայ քաղաքական ու ազգային մտածողութեան վրայ, միեւնոյն ժամանակ խիստ արդիական է նաեւ մեր ապրած ժամանակների տեսանկիւնից, քանի որ գրեթէ այն ամէնը, ինչի մասին խորհում է նա իր գործերում,

հայ իրականութեան համար միայն անցած էտապ չէ, մանաւանդ՝ ան-
դառնայի մի բան... » (էջ 286, 288)։

Մատենագիտութիւնը կը կաղայ որոշ վրիպակներով եւ բացթո-
ղումներով, իսկ արխիւային նիւթերու սպառիչ գործածութիւնը՝ յատ-
կապէս կենսագրական տուեալներու պարագային, կրնար շատ աւելի տա-
րողունակ արդիւնքներու տեղ բանար։ Նկատելի է, որ Աւագեան օտարա-
լեզու մատենագիտութեան եւ արխիւային նիւթեր չէ գործածած։

Իր վիճելի կողմերով հանդերձ, մենագրութիւնը օգտակար ներա-
ծութիւն մըն է Զարեանի աշխարհին եւ ցանկալի է, որ սկիզբը դառնայ
Հայաստանի մէջ իր կեանքին ու գործին լուրջ ուսումնասիրութեան։

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Յանկագրումի սկզբնական փորձի մը համար, տես Վարդան Մատթէոսեան, «Կոստան Զարեանի շուրջ նիւթերու մատենագիտութիւն», *Հասկ Հայագիտական Տարե-
գիրք*, հտ. է-Ը., 275-281։
- ² Անդրանիկ Մարտիկեան, «Անցորդը եւ իր համբան», *Թառաջ*, 27 Հոկտեմբեր 1983,
էջ 2։
- ³ Այլ ճշգրտներէն շատերը արդեն կատարած էինք 1990-1997ին լոյս տեսած մեր
բազմաթիւ յօդուածներով եւ հրատարակումներով, որոնց արդիւնքը մասամբ ի
մի բերուած է *Կոստան Զարեանի շուրջ* (Անթիլիաս, 1998) աշխատութեան մէջ։
Աւագեան իշխաններէն միայն երեքը գործածած է, առաւել՝ Զարեանի ծննդեան
վկայականին մեր հրատարակումը, զոր Երեւանի Շրջան թերթը արտաստպած էր
Թառաջ-Միտք եւ *Արուեստէն* առանց աղբիւրի թէ՛ նշխարակի լիցատակութեան։
- ⁴ Կոստան Զարեան, «Տեղի, ժամանակի եւ գրողի մասին», *Սովետական Գրականու-
թիւն*, 6, 1970, էջ 106։
- ⁵ Վ. Մատթէոսեան, «Կոստան Զարեան՝ Կէս գիշերէն մինչեւ արշալոյս», *Թառաջ-
Միտք* եւ *Արուեստ*, Դեկտեմբեր 1990, էջ 2։
- ⁶ Վ. Մատթէոսեան, «Կոստան Զարեանի կեանքի համբանները», *Թառաջ-Միտք* եւ *Ար-
ւեստ*, փետրուար 1990, էջ 3։
- ⁷ *Ոստան*, թիւ 10 (16), 16 Մարտ 1920, էջ 401 (եւ ո՛չ թէ 40, որ հաւանաբար գրա-
չարական սխալ է)։
- ⁸ Վ. Մատթէոսեան, «Թակոյր Օշականէն երկու նամակ Կոստան Զարեանին», *Հասկ Հա-
յագիտական Տարեգիրք*, հտ. է-Ը., 1995-96, էջ 273։ Հոս սխալմամբ Խմբագրա-
կան ծանօթութիւնը լղած ենք էջ 401ին։
- ⁹ Վ. Մատթէոսեան, «Բարելոնի աշտարակի առասպելը», *Թառաջ-Միտք* եւ *Արուեստ*,
փետրուար 1997։
- ¹⁰ Համաստեղ, *Երբէր*, հատոր Ա., Պէլլուսթ, 1996, էջ ԺԶ։
- ¹¹ Վ. Մատթէոսեան, «Կոստան Զարեանի նամակները Համաստեղին», *Բանբեր Երեւա-
նի Համալսարանի*, 2, 1996, էջ 150։
- ¹² Վ. Մատթէոսեան, «Կոստան Զարեանի վերլուծութիւնը (յետադարձ ակնարկ անգ-
լերէն թարգմանութեանց վրայ)», *Բազմալէզ*, 1-2, 1991, էջ 278-279։
- ¹³ Վ. Մատթէոսեան, «Այժմէական հարցականներ (Կ. Զարեանի նամակները Համաս-
տեղին)», *Թառաջ-Միտք* եւ *Արուեստ*, Նոյեմբեր 1992, էջ 1։
- ¹⁴ Չնչք կրցած ճշդի սկզբնաղբիւրը, որ բազմած է *Հայկական Սովետական Հանրա-
գիտարանի* եւ *Գրական Տեղեկատուի* մէջ, սակայն Քորումպիա համալսարանի

դասարաններու հասցեագիրքերու եւ անձնական թղթածրարներու մեր պրպտու-
 մը Զարեանի ոչ մէկ հետք բացայարտած է:

¹⁵ Մատթէոսեան, «Կոտտան Զարեանի կեանքի ճամբաները...», էջ 3:

¹⁶ Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան (ԳԱԹ), Կոտտան Զարեանի Ֆոնտ, Թիւ
 100:

¹⁷ Վ. Մատթէոսեան, «Ինքերու մենք նաւուն շուրջ», Կայք, 3, 1993, էջ 93-94:

¹⁸ Մատուկեան, էջ 2. Մարկ Նշանեան, «Կոտտան Զարեան, անկարելի թատրոնը»,
 Բազմազէպ, բացառիկ, 1994, էջ 178:

¹⁹ Տես, օրինակ՝ Գր. Պըրոնեան, Կրակէ շրջանակը Դ. Վարուժանի շուրջ, Անթիլիաս,
 1988:

²⁰ Հմմտ. Մարկ Նշանեան, «Կղեւնի լուծիւնը Կ. Զարեանի արձակին մէջ», Բազմա-
 զէպ, 1-4, 1995: Ակնարկելով Մ. Նշանեանի այլ լողուածի մը (Կոտտան Զարեան
 եւ Օսպարո Շփենկլորը, Կայք տարեգիրք, հ. 1, 1989), հեղինակը կ'ըսէ, թէ «Զար-
 եանին մեղադրել են «հայ եղեռնը լուծիւն մատնելու» ու հայկական խնդրի
 անտեսման համար» (էջ 150): Թիւրիմացութիւն մըն է, քանի որ այդ լողուածի
 միակ ակնարկութիւնը եղեռնին հետեւեալն է. «Տարագրութեան փորձառու-
 թեամբ՝ արուեստագէտը կը վկայէ վերջաւորութեան մասին: Կը տեսնուի, թէ
 ինչպէ՞ս Պոլիսէն փախչելով, Պոլիսը լաղթելով, եղեռնը լուծիւն մատնելով,
 Զարեան նոր յարաբերութիւն մը կը ստեղծէ վերջաւորութեան հետ: Այս է թե-
 րեւս ամէնէն հրակապը, պիտի ըսէ՞ր ամէնէն ասիւնցուցիչը, իր գործին եւ իր
 փորձառութեան մէջ» (էջ 85): Հոս մեղադրանքի հետքը չկայ, մանաւանդ քաղա-
 քական մեղադրանքի:

²¹ Կոտտան Զարեան, «Նաւատումար», Զուարթնոց, 2, 1929, էջ 45:

²² Գլուխներու բնաբանները, «որոնք առանձնանում են խորհրդապաշտական ընդհան-
 րացումներով եւ արտայայտուած գաղափարների խորքային դրսեւորումներով»
 (էջ 149), աւելի կարեւոր պահտոս ունին հեղինակային ցուցմունքներ տալ, բն-
 մադրական նկատառումներով:

²³ Թէ՛ն ոչ բոլորովին Հոս պէտք է նկատի ունենալ հետեւեալ հատուածները, միակ
 բացայայտ պահերը քիւրտի ու Սանալի յարաբերութեան մէջ, որոնց մեկնաբա-
 նութիւնը խնդրական է. -

(Քիւրտը)
 Ով, լէ, լէ, անուշ սիրական,
 լինէի լուսնու ճառագայթ
 եւ կրճքիդ պարտէզում դողդող
 թաղուէի մահով յախտեան,-
 ով, լէ, լէ, անուշ սիրական:

(Սանա)
 Նալում է գազել աչքերով
 Սիրածի երազկուն երեսին
 Ու սեղմում մարջանը վզի,
 Կոտրտում մատերը նրբին,
 Հառաչում հառաչանք մի խոր:

(Սանա)
 Սիրական, դուրս նայիր, մի տես,
 չը լինի՞ թէ՛ քո ձին մատղաշ
 սմբակով վարդերին գարնէ
 եւ դեղին արխնով աշտան
 պարտէզի ծառուղին ներկէ:

(Կոտտան Զարեան, Տատրագրութիւն հարսը, Պէլուք, 1982, էջ 60-61): Ինչ կը նշա-
 նակէ «սիրական» բառի օգտագործումը քիւրտի ու Սանալի կողմէ՞, իսկ «սիրած»
 բառը՝ Արդեօք կարելի՞ է ենթադրել, որ կայ զուտ ֆիզիքական յանձնում սեռ,

- առանց սիրոյ, ինչպէս կը մտաբերուի Աւագեանի բացատրութեանն: Վասն այ-
րեւս պատում է ոչ թէ միակին, այլ պարզապէս առաջինին՝ ով էլ նա լինի: Նոյն
լաջողութեամբ նա կարող էր անտառում հանդիպել հայ տրամաբան կը փոխ-
ւէ՞ր որեւէ բան» (էջ 159):
- ²⁴ Timothy Brennan, "The National Longing for Form", in Homi Bhabha (ed.), *Nation
and Narration*, New York-London, 1990, էջ 63. Հմտ.՝ H. Aram Veaser,
"International Nationalism. Living Lack, Muzzled Cohort: Most at Home When
Farthest Abroad", *Armenian Forum*, No 1, 1998, էջ 45:
- ²⁵ ԳԱԹ, Արշակ Զօգանեանի ֆոնտ, Ա. բաժին, թիւ 2158:
- ²⁶ Մատթէոսեան, «Կոստան Զարեանի նամակները Համաստեղին», էջ 149:
- ²⁷ Կ. Զարեան, *Բանօթայր եւ մամուլի ուղորները*, Անթիլիաս, 1987, էջ 641:
- ²⁸ Աւագեան կը գրէ «1935 թ. Հոկտեմբերից մինչև 1938 թ. Ապրիլը» (էջ 231), ինչ
որ սխալ է:
- ²⁹ Յակոբ Օշական, *Հայ գրականութիւն*, Երուսաղէմ, 1957, էջ 615:
- ³⁰ Վ. Մատթէոսեան, «Կոստան Զարեան եւ Բենիամին Նուրիկեան նամակներ», *Բա-
ջին*, 3, 1997, էջ 122:
- ³¹ Մատթէոսեան, «Կոստան Զարեանի նամակները Համաստեղին», էջ 150:
- ³² Կոստան Զարեան, *Նաւը լճի մէջ*, Պոստըն, 1943, էջ 9:
- ³³ Իրեն անյարտ մնացած է Զարեանի հետեւեալ յարարարութիւնը Համբարձում
Քեջիկեանին. «... Տպաւորութիւններու հասունացումը ժամանակ կ'առնէ... Ը-
սաւ... Ասկէ զատ, շարժառիթի պէտք ունէի: 1936-37ի դէպքերը, երբ Խանջեան,
Զարեան, Բակունց եւ շատ ուրիշներ հոսեւ հոսեւի կ'անհետանային գլխ լուսահա-
տութեան մէջ թաղեցին: Նորէն տեսաւ մեր վէրքի լայնաբաց ճեղքը: ...Արտվանի
վէրքը... լաի: ...Արտաքին ազդակներու պատճառած վէրքը եւ մենք մեզի պատճա-
ռած վէրքը... ըսաւ» (Hampartoum Kelikian, "The Wound Remains the Wound":
Armenian Writers of Our Time", *Ararat*, Fall 1973, էջ 7):
- ³⁴ Նշանեան, *Կոստան Զարեան...*, էջ 82-89:
- ³⁵ Մատթէոսեան, «Կոստան Զարեան եւ Բենիամին Նուրիկեան...», էջ 123:
- ³⁶ Մատթէոսեան, «Դեզերումներ...», էջ 88-91:
- ³⁷ Կոստան Զարեան, «Նաւատումար», *Հարսթիւն*, 15 Փետրուար 1992, էջ 7. Հետեւա-
բար, ընդունելի էլ այն պնդումը, թէ «իրաւունք չունենք հայուի շատնելու հե-
ղինակային սրբագրումները» (Ժենիա Քայանթարեան, Պատմութեան գեղար-
ւեստական արձագանգը, Պայքար, Մայիս-Յունիս 1996, էջ 62), մանաւանդ որ
պէտք է յստակորէն պարզել այդ «հեղինակային սրբագրումներ»ուն բուն ընդթը: